

УДК 811.111'42

БУРЕНКО Т. М.*(Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка)***ВИБАЧЕННЯ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ**

Автор статті акцентувала увагу на виявленні етичного лінгвокультурного концепту ВИБАЧЕННЯ. У результаті визначена його структура.

Ключові слова: концепт ВИБАЧЕННЯ, лексема, лінгвокультурний концепт, імплікаціонал, інтенціонал.

Буренко Т. Н. ИЗВИНЕНИЕ как лингвокультурный концепт. Автор статьи акцентировала внимание на выявлении этического лингвокультурного концепта ИЗВИНЕНИЕ. В результате определена его структура.

Ключевые слова: концепт ИЗВИНЕНИЕ, лексема, лингвокультурный концепт, импликационал, интенционал.

Burenko T. N. APOLOGY as the linguocultural concept. The author of the article focused her attention on distinguishing the ethic linguocultural concept APOLOGY. As a result the structure of this concept is defined.

Key words: concept APOLOGY, lexeme, linguocultural concept, implicational, intensional.

Взаємозв'язок мислення, людської уяви і способу передачі створених образів вербально турбує науковців давно, але і сьогодні не втрачає своєї значимості у дослідженні лінгвістів, психологів, філософів. Саме мова є засобом представлення ментальних структур, зароджених у свідомості індивіда. **Актуальність** роботи обумовлена потребою вирішення питань когнітивного мовознавства, що й підтверджується загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень.

У когнітивній лінгвістиці під терміном «концепт» мається на увазі оперативна одиниця мислення [Белехова 2004; Жаботинская 1999, с. 14]. Різноманітні за характером концепти потребують різних дослідницьких підходів. Зокрема, у сучасній лінгвістиці виділяються культурологічний підхід Ю.С. Степанова [Степанов 1997], що розглядає концепт у культурно-дослідницькому ракурсі; лінгвокультурологічний [Воркачев 2001; Слышкин 2000], спрямований на концепт культури, центром якого «є цінність» і семантико-когнітивний підхід [Бессонова 2002; Козловський 2004], який є проявом когнітивно-дискурсивної парадигми в лінгвістиці [Кубрякова 2004; Шевченко 2005].

Концепт є специфічним з точки зору національної культури і визначається як «чітко репрезентована ідея предмета в сукупності всіх валентних зв'язків, які відзначені національно-культурним маркуванням» [Красных 1998, с. 130]. Лінгвокультурний підхід до розуміння концепту виходить з того, що концепт визнається базовою одиницею культури, її концентратом: концепт – це одиниця колективного знання / усвідомлення, яка відсилає до вищих духовних цінностей, має мовне вираження і відзначена етнокультурною специфікою» [Воркачев 2001, с. 70]. Лінгвокультурний концепт ВИБАЧЕННЯ є тією структурою свідомості, в якій фіксуються цінності соціуму [Бабаева 2003, с. 67], отже, **мета** статті – дослідити його з залученням лінгвокультурологічних методів. **Об'єкт** дослідження – концепт ВИБАЧЕННЯ, а **предмет** – структура концепту та класифікація його компонентів.

З точки зору ціннісного складника ВИБАЧЕННЯ як культурний концепт у нашому випадку належить до явищ британської культури: виникнення почуття провини залежить від того, як певні дії оцінюються у той чи інший період розвитку культури, а ступінь провини визначається системою морально-ціннісних (етикетних) правил, які існують у суспільстві на окремих історичних етапах – Ренесансу, Просвітництва, Вікторіанства тощо: вирішення питання про те, чи певна дія порушує норми суспільства можливе лише для конкретного соціуму та історичного періоду його існування. Наприклад, одруження за взаємним коханням всупереч волі батьків розглядалось як порушення соціальних норм в англійській лінгвокультурній спільноті XVI ст., хоча в XXI ст. це не оцінюється як провина: Джульєта вибачається перед своїм батьком за непослух і обіцяє в майбутньому бути йому покірною:

Juliet. ...I am enjoin'd

By holy Laurence to fall prostrate here,

And beg your pardon: pardon, I beseech you!

Henceforward I am ever ruled by you. (W. Shakespeare, Romeo and Juliet)

Отже, етнокультурні суспільно-специфічні характеристики концепту ВИБАЧЕННЯ визначаються його аксіологічною природою, зв'язком із нормами та законами суспільства. Тож ВИБАЧЕННЯ справедливо вважати етичним концептом, що має виражену етнокультурну та соціально-історичну забарвленість.

У концепті ВИБАЧЕННЯ – базовій когнітивній сутності, яка дозволяє зв'язувати зміст з уживанням слова в процесі концептуалізації, за допомогою чого дійсність відбивається в свідомості людини, – присутні емоційно-оцінна та фактологічна складові, втілені у мові.

Так, образний складник концепту ВИБАЧЕННЯ у відповідності до ступеня почуття провини чи сорому зумовлює обрання мовцем більш або менш впливових, експресивних, увічливих форм і способів вибачення від мовленнєвих стереотипів (*Pardon*) до стилістично забарвлених висловлень з гіперболою (*lower than my knees*) тощо, наприклад:

Prince, pardon me, or strike me, if you please;

I cannot be much lower than my knees. (W. Shakespeare, *Pericles, Prince of Tyre*)

Узагальнюючи різні підходи до визначення концепту, можна помітити, що всі вони лише підкреслюють різні сторони цього феномену, важливіша з яких – поняттєва. Розгляд концепту ВИБАЧЕННЯ тісно поєднаний з питанням про співвідношення поняття та лексичного значення. Поняття зазвичай розкриває причетність мисленнєвих одиниць до дійсності та людської діяльності, а значення тлумачиться через знакове відображення. Таким чином, і поняття, і значення є концептуальним рівнем абстрагуючих узагальнюючих одиниць свідомості. У значенні виділяються контенціональний (зміст поняття) та екстенціональний (об'єм поняття) компоненти. Основна частина контенціоналу, яка складається з постійних ознак, притаманних певному класу речей, називається інтенціоналом. Екстенціонал – це денотати, з якими співвідноситься певне значення [Никитин 1988, с. 21–27].

Аналіз когнітивного аспекту лексичних значень, встановлення їхнього змісту та структури не може не співпадати в суттєвих рисах з аналізом відповідних понять, якщо бачити в цих поняттях реальні сутності свідомості, а не дослідницькі абстракції. Визначення сутності семантичної ознаки є першочерговим завданням для початку дослідження структури лексичного значення. Семантичною М.В. Нікітін називає ознаку, яка представлена в значенні мовної одиниці. Зазвичай лексичне значення є сукупністю семантичних ознак, що відносяться до опису сутностей, які називаються певним словом. Ці ознаки утворюють структуру лексичного значення, в якому виділяють інтенціонал та імплікаціонал. Інтенціонал визначається як змістове ядро лексичного значення, а імплікаціонал як периферія семантичних ознак, оточуючих це ядро. Сукупність обов'язкових та найбільш імовірних ознак імплікації утворює сильний імплікаціонал значення [Никитин 1988, с. 60–61].

На підставі традиційного в англійській бібліографії позначення мовного акту ВИБАЧЕННЯ як *Act of APOLOGY* [Wierzbicka 1987], вважаємо, що лексема *apology* вербалізує концепт ВИБАЧЕННЯ в англійській мові і є його ім'ям. Вибір слова *apology* (*n*) як імені концепту ВИБАЧЕННЯ підтверджується семним аналізом (найбільша кількість сем – 4 – порівняно з іншими компонентами інтенціоналу концепту) і появою іменника *apology* на 200 років раніше, ніж дієслова *to apologize* (за даними лексикографічних джерел [Online Etymology Dictionary]).

Іменник *apology* вперше фіксується в словниках в 1533 р. і походить від лат. *apologia* і грец. *apologia* («мова на захист»). В англійській мові значення «самовиправдання» (*self-justification*), яке згодом стало основою для сучасного значення «відвертий вираз жалю про скоєну провину», вперше фіксується в 1594 р., проте стає основним тільки у 18 столітті. Грецьке слово *apologeisthai* (еквівалент англійського *to apologize* (1725 р.) – «визнати (провину) і висловити співчуття» позначало просто «дати звіт» [Online Etymology Dictionary].

Наведені дані етимологічного аналізу лексеми *apology* допомагають зрозуміти наявність в її семантичному змісті компоненту «письмовий або усний вираз жалю, провини і т.д.» (пор. «дати звіт»), який присутній у всіх словникових дефініціях, релевантних для нашого дослідження (нерелевантними вважаємо такі значення *apology* як: «заміна» – *an inferior substitute, makeshift*, «поганий приклад» – *a poor example*).

Отже, лексема вибачення *apology* (*n*) в первинному значенні поставала як благання (*plea*), прохання (*request*) про зняття звинувачення шляхом пояснення і захисту (*defence*) своїх принципів або поведінки і, таким чином, досягнення виправдання (*vindication*). Той, хто вибачається, визнає (*acknowledge*), що не мав рації, але приводить пом'якшувальні (*palliating*) обставини або робить відверте визнання (*acknowledgment*) як спокутування провини. Ми вибачаємося (тобто виправдовуємось (*excuse*)) за порушення пристойності або етикету і робимо це, пом'якшуючи (*extenuating*) свою провину, сподіваючись на ПРОЩЕННЯ (*to be forgiven*) [Webster's Revised Unabridged Dictionary].

Проведений лексикографічний аналіз дозволяє виділити семи, які утворюють інтенціонал концепту ВИБАЧЕННЯ / *APOLOGY*: «благання / прохання (про прощення), захист / виправдання (своєї поведінки), визнання (провини), пом'якшення (своєї провини)». Виділені семи вербалізуються в англійській мові лексемами *apology*, *excuse*, *forgiveness*, *pardon*, *vindication*, *plea*, *acknowledgement*, *justificatio*, які, таким чином, входять до інтенціоналу концепту ВИБАЧЕННЯ / *APOLOGY*.

В основі мовленнєвої дії вибачення лежить комунікативна інтенція вибачення, яка базується на відповідному концепті. За своїм семним складом зафіксовані в сучасних тлумачних словниках [Dictionary.com Unabridged; American Heritage Dictionary; Online Etymology Dictionary; Webster's Revised Unabridged Dictionary] лексеми, які вербалізують концепт ВИБАЧЕННЯ, в умовах інтерактивності розподіляються на групи за гіперсемами «прохання про вибачення» та «надання вибачення». Виявляється двонаправленість дії вибачення: вектор від адресанта до адресата – «прохання про вибачення», від адресата до адресанта – «надання вибачення». Вектор «прохання про вибачення» представлений лексемами *apology*, *excuse*, *plea*, *acknowledgement* і *justification*, в той час, як вектор «надання вибачення» – лексемами *forgiveness*, *pardon* і *vindication*. Саме перший лежить в основі мовної дії прохання про вибачення і відповідного МА, тоді як другий виявляється не релевантним для цієї дії.

Аналіз словникових дефініцій лексеми *apology* (*n*), представлених в сучасних лексикографічних джерелах, показує, що для вектора «прохання про вибачення» релевантні значення: *an acknowledgment of some fault, injury, insult, etc., with an expression of regret and a plea for pardon* [<http://www.yourdictionary.com>], що дозволяє виділити наступні семи:

– «захист / виправдовування» (*defense*):

'My apologies, Sir', said Mr. Toots, holding his forehead, 'but I'm at present in that state that my brain is going, if not gone, and anything approaching to politeness in an individual so situated would be a hollow mockery'. (Ch. Dickens, *Dombey and Son*)

– «визнання (своєї провини)» (*acknowledgment of some fault*):

I was engaged to dine with you on that very day; some apology was therefore necessary for my breaking this engagement. (J. Austen, *Sense and Sensibility*);

– «вираження жалю» (*expression of regret*):

But whether I should write this apology or deliver it in person, was a point of long debate. (J. Austen, *Sense and Sensibility*);

– «благання про прощення» (*plea for pardon*):

'No, no', said Brown with an air of apology. 'You see, I suspected you when we first met'. (G.K. Chesterton, *The Club of Queer Trades*).

Лексема *excuse* (*n*) походить від старофранцузького *escuser* (лат. *excusare*) і фіксується в англійській мові приблизно з 1500 року [Online Etymology Dictionary]. Її словникові значення, що мають відношення до вектора «прохання про вибачення», охоплюють:

- надання пояснень малефективного вчинку:

an explanation offered as a reason for being excused; a plea offered in extenuation of a fault or for release from an obligation, promise, etc;

- визнання своїх помилок:

an acknowledgment intended as an atonement for some improper or injurious remark or act; an admission to another of a wrong or discourtesy done him, accompanied by an expression of regret;

- захист виправдовування:

a defense of some offensive behavior or some failure to keep a promise etc [American Heritage Dictionary; Webster's Revised Unabridged Dictionary].

Це дає можливість виділити наступні семи, релевантні для подальшого дослідження:

- «підстави / причини для прощення» (*a reason for being excused*):

'I love you, Turan', she half sobbed; 'I love you so! It is my only poor excuse for having done this wrong to Djor Kantos, whom now I know I never loved, who knew not the meaning of love'. (E.R. Burroughs, *The Chessmen of Mars*);

- «захист / виправдання образливої поведінки» (*a defense of some offensive behavior*):

Even if this family, the Braithwaites, are put off, I am still afraid that some excuse may be found for disappointing us. (J. Austen, *Emma*);

- «визнання своєї провини» (*acknowledgment admission*):

'Good God!' she cried. – 'Well!' – Then having recourse to her workbasket... (J. Austen, *Emma*);

- «благання про вибачення» (*a plea offered in extenuation of a fault*):

... and without any excuse for avoiding whatever her unreasonable aunts might require (J. Austen, *Mansfield Park*).

Лексема *plea* (n), яка фіксується в англійській мові приблизно з 1215 року, походить від лат. *placere* і означає буквально «щось приємне» (*something pleasant*). Далі простежується розвиток її значення до «щось, що задовольняє обидві сторони» (*something that pleases both sides*) і, нарешті, до «щось, що було вирішене» (*something that has been decided*) [Online Etymology Dictionary].

Аналіз словникових дефініцій лексеми *plea* в сучасних лексикографічних джерелах дає значення:

- щире прохання; благання (*an earnest request; an appeal*) [American Heritage Dictionary];
- благання або наполегливе прохання (*an appeal or entreaty*);
- щось наведене для виправдовування або захисту (*something that is alleged, urged, or pleaded in defense or justification*) [Dictionary.com Unabridged].

На основі словникових дефініцій виділені наступні семи, релевантні для нашого дослідження: «благання / (наполегливе) прохання» (*appeal, entreaty; earnest request*) і «захист / виправдання своєї поведінки» (*defense, justification*). Наприклад:

Mercilessly in earnest, his love for Allan held him back till the farewell plea for pardon and pity was written. (W. Collins, *Armada*)

Словникові дефініції лексеми *acknowledgement* (n) охоплюють:

- визнання існування / істинності чогось (*recognition of the existence or truth of something*) [American Heritage Dictionary];
- факт визнання чогось (*the act of admitting or owing to something*) [American Heritage Dictionary];
- заява про визнання чогось / когось (*a statement acknowledging something or someone*) [WordNet® 3.0].

Їх зіставлення дає можливість виділити сему «визнання (своєї провини)» (*acknowledgement; recognition*), наприклад:

...being rid of her for ever, he comes humbly to me and begs for my forgiveness. This is my right. This is the acknowledgement I will have. (Ch. Dickens, *David Copperfield*)

Аналіз словникових дефініцій лексеми *justification* (n), яка зафіксована в англійській мові в 1350–1400 (від лат. *jūstificātiōn*), дає підстави для виділення семи «захист / виправдовування (своєї провини)» (*smth that justifies, defends*):

- виправдовувальні причини та умови (*a reason, fact, circumstance, or explanation that justifies or defends*) [Dictionary.com Unabridged];
- вказівка на необхідність / обґрунтованість дії (*something (such as a fact or circumstance) that shows an action to be reasonable or necessary*) [WordNet® 3.0];
- виправдовувальні причини дії, що без них розцінювались би як злочинні (*something*

that justifies; specifically: a legally sufficient reason or cause (as self-defense) for an act that would otherwise be criminal or tortuous [Merriam-Webster's Dictionary of Law], наприклад:

Though I have not yet been able to form any reasonable apology for your behaviour, I am perfectly ready to hear your justification of it. (J. Austen, *Sense and Sensibility*)

He didn't stop to state that his justification was self-defence. (G.K. Chesterton, *The Wisdom of Father Brown*)

Пізніше основні значення лексем поповнилися додатковими. В основі цього процесу лежить той факт, що «існує ще одна сфера номінативної діяльності, в якій суб'єкт зацікавлений не в об'єктивному відображенні світу або нормативно-ціннісного відношення до нього, а в досягненні певного впливу на адресата шляхом вираження власного відношення до світу, до виділення в ньому цінностей (з позитивною або негативною оцінкою) так, щоб у мові явно усвідомлювалася суб'єктивність цього виділення» [Телия 1996, с. 10].

Для встановлення імплікаціоналу значення *apology* (*n*) звертаємось до антропоцентричності номінації вибачення, яка виявляється в емотивно забарвлених компонентах значення, закріплених в словникових дефініціях слова *apology*:

1. *a written or spoken expression of one's regret, remorse, or sorrow for having insulted, failed, injured, or wronged another* [Dictionary.com Unabridged];

2. *An acknowledgment expressing regret or asking pardon for a fault or offense* [American Heritage Dictionary];

3. *an expression of regret at having caused trouble for someone; «he wrote a letter of apology to the hostess»* [WordNet® 3.0].

Таким чином, в імплікаціоналі лексичного значення концепту ВИБАЧЕННЯ / *APOLOGY* відповідно до семного складу синонімів лексеми *apology* виділені семи: «(вираження) жалю, каяття, суму».

М.В. Нікітін вважає, що ознаки не існують окремо, вони пов'язані різноманітними залежностями. Іntenсiональнi ознаки можуть з необхідністю або ймовірністю імплікувати наявність або відсутність інших ознак у денотатів цього класу. Відносно до інтенсiоналу сукупність таких імплікованих ознак утворює імплікаціонал лексичного значення, периферію його інформаційного потенціалу [Никитин 1988, с. 61–62].

Таким чином, концепт ВИБАЧЕННЯ, поданий лексемою *apology* (*n*), є впорядкованою єдністю значень, що включає «благання / прохання про прощення, захист / виправдання свого малефективного вчинку, визнання / пом'якшення провини» (інтенсiонал), а також «висловлення співчуття, каяття, суму» (імплікаціонал). **Перспективи** дослідження вбачаємо в подальшому аналізі об'єктивації концепту ВИБАЧЕННЯ в англomовному художньому дискурсі.

Література

- Бабаева Е. В. Концептологические характеристики социальных норм в немецкой и русской лингвокультурах : монография / Е. В. Бабаева. – Волгоград : Перемена, 2003. – 171 с. Белехова Л. И. Глосарій з когнітивної поезики / Л. И. Белехова. – Херсон : Айлант, 2004. – 124 с. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти / О. Л. Бессонова. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 362 с. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкас. ун-ту. Серія: Філологічні науки. – 1999. – Вип.11. – С. 12–25. Козловський В. В. Слово і концепт: семантичний і концептуальний аналізи / В. В. Козловський // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2004. – С. 231–235. Красных В. В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация) / В. В. Красных. – М. : Диалог-МГУ, 1998. – 352 с. Кубрякова Е. С. Язык и знание / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения : учеб. пособие / М. В. Никитин. – М. : Высш. шк., 1988. – 168 с. лышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. Шевченко І. С. Дискурс як мисленнєво-комунікативна діяльність / І. С. Шевченко, О. І. Морозова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків : Константа, 2005. – С. 21–28. Wierzbicka A. English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary / A. Wierzbicka. – London etc. : Academic Press, 1987. – 397 p. Dictionary.com Unabridged (v 1.1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reference.com> American Heritage Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reference.com> Online Etymology Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reference.com> WordNet® 3.0 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reference.com> Merriam-Webster's Dictionary of Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reference.com> Webster's Revised Unabridged Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dictionary.reference.com>